

ISSN 1300-1458

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

CTAD

• Sayı 2 • Güz 2005

Hacettepe Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
Yıl: 1 Sayı: 2 Güz 2005

Sahibi Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Prof.Dr. Mustafa YILMAZ

Editör Yard. Doç.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU
Dr. Yasemin DOĞANER

Yayın Kurulu Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Başkan)
Doç.Dr. Fatma ACUN
Doç. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Doç. Dr. Adil DAĞISTAN
Yard. Doç. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU
Yard.Doç. Dr. Ayten SEZER
Dr. Yasemin DOĞANER
Dr. Derviş KILINÇKAYA

Yayına Hazırlayan Dr. Yasemin DOĞANER

Hakem Kurulu
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Samsun.
Prof. Dr. S. Esin DAYI
Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum.
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ
Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskişehir.
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ
Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Konya.
Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
Türk Tarih Kurumu, Ankara.
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ
Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ankara.
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
Doç. Dr. Oğuz AYTEPE
Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
Doç.Dr. Gökhan ÇETİNSAYA
İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İstanbul.
Doç. Dr. Gümeç KARAMUK
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Ankara.
Doç. Dr. Yusuf SARINAY
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Falih Rıfkı Atay'ın Düşünce İklminde Kemalizm

Alper BAKACAK

Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü

ÖZET

Bir ucu liberal demokrasiye bir diğeri ise devletçi otoriter yapıya kadar uzanan düşünce sistemi içinde günümüze kadar gelişen farklı yorumları olan Kemalizm, Türkiye'nin yakın geçmişine damgasını vurmuştur. İşte bu düşünce sisteminin önemli kalemlerinden biri de Falih Rıfkı Atay olarak karşımıza çıkmaktadır. O'nun orijinal diyebileceğimiz düşüncesi, Kemalizm'in 1930'lu yıllardaki ideolojik yapılanmasında Faşist İtalya ve Sovyetler Birliği örneklerinden yararlanarak tek parti iktidarının kurulabileceğine olan inancıdır.

Anahtar Kelimeler: Kemalizm, Cumhuriyet Halk Partisi, İdeoloji, Milliyetçilik, Faşizm, Komünizm

SUMMARY

Kemalism in the Thought of Falih Rıfkı Atay

Kemalizm which has different interpretations developed in way of thought containing edges from liberal democracy to etatist authoritarian origin. In this respect, it has had a deep impact on Turkey's late history. Falih Rıfkı Atay appears to be as one of the important figures of this system of thought. What unique is in his point of view, is his belief in establishing a single-party-government system during the developmental process of Kemalist ideology in 1930s considering the models of fascist Italy and Soviet Union.

Key Words: Kemalism, The Republican Peoples Party, Ideology, Nasyonalizm, Fascism, Communism

Giriş

Osmanlı Devleti tarihinin son iki yüzyıllık dönemine baktığımızda büyük bir dönüşümün yaşandığını tespit edebiliriz. Bu dönüşüm Osmanlı için *Batı'nın üstünlüğüne* karşı koymak ve alınacak önlemler sayesinde varlığını devam ettirmek uğruna zaman zaman zorunlu, refleksif, ani ve plansız atılımlarla gerçekleşmiştir. XX. Yüzyıla gelindiğinde her ne kadar, sonuçları itibarıyla bakıldığında arzu edilen noktalara gelinemediyse bile yine de belli bir oranda "modernleşme"den söz edilebilir. Bu modernleşmenin kökenlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılda iyice açığa çıkan, Batı karşısındaki gerilemenin nedenini önceleri askerî teşkilatlarında aramıştır. Askerî alanda yapılan reformlar beklenildiği gibi bir etkiye bulunmamış ancak *reform yapma* fikri zamanla siyasal ve toplumsal alana da yayılmıştır. Giderek sistem sorgulanmaya başlanmış ve yeni arayışların siyasal platformda yankı bulmasına neden olmuştur. Siyasal reformlar, geleneksel yapıda kökleşmiş kurumları yavaş yavaş ortadan kaldırmaya kadar gitmiştir. Bu kökleşmiş yapının en uç noktasında yer alan *Osmanlı Padişahı* bile bu alanda gelişen reformist hareketlerden nasibini alacaktır. Ancak her ne kadar yaşanan gelişmeler belli bir yapıyı yıkmaya yetmemiş, özellikle hukuk, idare ve eğitim alanlarında biri muhafazakâr diğeri modernist olan ikili kanadın varlığı uzun süre devam etmiştir.

Türk tarihinde Batı düşüncesinin etkileri ile gerçekleşen siyasal modernleşmenin kırılma noktalarına baktığımızda üç önemli dönüm noktasını saptayabiliriz. Bunlar; (1839) Tanzimat'ın, (1908) II. Meşrutiyet'in ve nihayet aralarında en başarılı ve keskin dönüşünün yaşandığı (1923) Cumhuriyet'in ilan edilmesidir.

1923'e geline nokta, Osmanlı Meşrutiyet geleneğinin devamına olanak sağlanmış siyasî iradenin halk tarafından ortaya konması fikri Saltanat'ın kaldırılması ile pekişerek yeni bir boyut kazanmıştır. Bu açıdan da *Cumhuriyet* dönemi, Türk modernleşmesinde ortaya konan projeler içinde en radikal olanıdır. Türkiye'de *Cumhuriyet* kavramının içini dolduran bir başka kavram daha vardır, o da genel ismi ile *Kemalizm*'dir.

Modern Türk devletini kurmak ve güçlendirmek misyonundan hareketle milliyetçiliği ve batı medeniyetini ödünsüz bir şekilde benimseyen *Kemalizm*, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucu unsuru olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

Kemalizm'in nihai amacının liberal demokrasiyi tüm kurumlarıyla işler hale getirmek olduğunu söylenebilir. Bununla birlikte bu hedefe yönelmek adına gerçekleştirilen siyasal ve toplumsal reformların yerleşmesi için otoriter bir sistemde hareket ettiğini de tespit etmek yanlış olmayacaktır. Bir ucu liberal demokrasiye bir diğeri ise devletçi otoriter yapıya kadar uzanan düşünce sistemi içinde *Kemalizm*'in günümüze kadar gelişen farklı yorumlarına da rastlanmıştır. Bu bağlamda *Kemalizm*'i tanımlamak çok güçtür. Ancak üzerine belki de herkesin mutabık olacağı tek bir gerçek vardır o da Türkiye'de *Kemalizm*'in, güncelliği hiç bitmeyen, devamlılık gösteren, siyasal meşruluk kaynağı olarak idealize edilmiş bir akım olduğudur. Şunu da işaret etmek gerekir ki *Kemalizm* hâlâ gerçek anlamda siyasal analizini tamamlamış değildir; yaşayan, yaşadıkça da gelişen bir yapıya sahiptir.

İşte bu yapının önemli kalemlerinden biri de Falih Rıfki Atay olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmamızda öncelikle yazarın hayatına kısaca değinerek başlamak doğru olacaktır.

Falih Rıfki Atay'ın Biyografisine Kısa Bir Bakış

Cumhuriyet'in önemli kalemlerinden biri olan Falih Rıfki Atay, 1894 yılında İstanbul'da doğdu. Dârülfünun'un Edebiyat bölümünden mezun olduktan sonra 1910 yılında ilk yazısı yayınlandı. Ardından *Tecelli* ve *Servet-i Fünûn* dergilerinde çıkan edebî yazıları ile adını duyurmaya başladı. Bu dönemin baskın siyasal akımı olan İttihatçılığın etkisinde kalarak 1913 yılında *Taninde* gazetecilik hayatına atıldı. Tanin'in yazı kadrosunda olması dolayısıyla olsa gerek, I. Dünya Savaşı'nda, Suriye cephesinde Cemal Paşa'nın özel kâtipliğini yaptı. Savaşın ardından Ali Naci (Karacan), Necmettin Sadık (Sadak) ve Kâzım Şinasi (Dersan) ile ortak olarak kurdukları *Akşam* gazetesinde Anadolu'da başlayan ulusal harekete destek veren yazılar yazdı¹. Yazar o günleri şöyle dile getiriyor²:

"Kafam 1914'de uyandı. Bir iki sene yazımı fakirleştirmeye uğraştım. Ancak 1918'e doğru kendimi buldum... Akşam'daki ilk yazılarım, Babıâli caddesinin ahlâk ve ruh çirkefi içinde bir takım sızlanışlardır... Anadolu'dan Mustafa Kemal'in sesi geldiği zaman o zaman, kalbim doğrulup kalktı."

Birçok İttihat ve Terakki sempatzanı gibi I. Dünya Savaşı sonrası yaşanan Kurtuluş Savaşı'nda ulusal hareketi destekler tavır takınması Divan-ı Harp'te yargılanmasına sebep oldu. Ancak, II. İnönü Muharebesi'nin Anadolu hareketi açısından olumlu sonuçlanmış olması üzerine olası bir idam mahkûmiyetinden de kurtuldu³.

Falih Rıfki, Mustafa Kemal Paşa ile 1922'nin Eylül'ünde, kurtarılmış İzmir'de tanıştı. Buraya Yakup Kadri ve Asım (Us) Beylerle, Mustafa Kemal Paşa ile mülakat yapmak için gelmişlerdi. Bu buluşma O'nun hayatını değiştirecekti. Bundan sonra yeni kurulmakta olan devletin bünyesinde, Mustafa Kemal Paşa'nın en yakınlarından biri olacak, Paşa O'nu ve Yakup Kadri'yi Ulusal hareketle birlikte çalışmak için Ankara'ya götürecekti⁴.

Falih Rıfki, Yakup Kadri ile birlikte, Ankara'da 10 Ocak 1920 tarihinden beri yayında olan ve ulusal hareketin sözcülüğünü yapan, bağımsızlıktan sonra da CHP'nin resmi yayın organı olacak olan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin yazı kadrosunda görev aldı. 1934'de *Ulus* adını alacak olan bu gazetede uzun yıllar başyazılar yazdı. 1923'ten itibaren önce Bolu ardından da Ankara Milletvekilliklerinde bulundu. Bir yandan da gazeteciliğe devam ediyordu. Mesleğinde kazandığı başarı ve Kemalizm'e bağlılığı O'na 30 Temmuz 1931'de gazetenin *başmuharrii* sıfatını kazandırdı⁵. Bundan böyle Hâkimiyet-i Milliye, Falih Rıfki ile özdeş sayılmaya başlayacaktı.

Yazar, meslek hayatının otuz yılını CHP'nin yayın organında başyazılar yazarak geçirdikten sonra 1952'de kurduğu *Dünya* gazetesinde ölene kadar yazı yazmaya devam etti. 20 Mart 1971'de İstanbul'da öldü.

1. *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980*, C. III, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2002, s. 272.
2. Falih Rıfki Atay, *Eski Saat*, İstanbul, Akşam Matbaası, 1933, s. 8.
3. *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980*, C. III, s. 272.
4. Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul, Bateş A.Ş., 1984, s. 321-355.
5. Servet İskit, "Hakimiyet-i Milliye (Ulus) Gazetesi", *Aylık Ansiklopedi*, C. I, No:9 Ocak 1945, s. 273.

Falih Rıfki Atay, sağlam, yalın, çekici anlatımı ve duru Türkçesiyle edebi kişiliği olan usta bir yazar olarak tanınmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir O'nu şöyle anlatır:⁶

"Falih Rıfki'ya karşı hiçbir zaman 'bitaraf' kalınmaz. Bu ayarda bir adam, ya mutlak sevilir, ya ondan mutlak olarak nefret edilir. Zaten daima mücadele içinde yaşayan, mücadelede yerini ve cephesini tayin eden bir insan karşısında 'bitaraf'lığın hiçbir manası yoktur. O kendi şahsiyeti kendi vazifesi ile inkılâp cephesinde yerini nasıl tayin etmişse, bu yolda onunla karşılaşan herkesin de, ona karşı yerini ve cephesinin öylece taayyün etmesi tabiatile lazım gelir. Nitekim bu netice, Falih'in hayatında da daima böyle olagelmıştır."

Atay, gazeteci ve yazar kimliği ile birçok esere imza atmıştır. Günlük siyasi yazılarının dışında gezi ve anı kitaplarıyla Cumhuriyet döneminde bu türlerin ilk ve özgün örneklerini vermiştir.⁷

Falih Rıfki Atay ve Kemalizm

Falih Rıfki Atay'ın Kemalizm hakkındaki görüşlerine değinmeden önce yazarın tarihin akışı içinde genel olarak tutarlılığını koruduğunu söyleyebiliriz. Ancak yazarın zaman zaman fikirlerinde bazı nüansların da oluştuğunu kabul etmek gerekir. CHP'nin yayın organının başyazarı olması O'nu bazen, kendi düşüncesine çok da yakın olmayan devlet politikalarını bile savunmak durumunda bırakmıştır. Bu sebepten dolayı O'nun kendi siyasal düşüncesini daha net biçimde yansıttığı metinleri, genelde kitaplarından çıkarmak daha doğru bir yoldur. Ancak gazete sütunundan dile getirdiği düşüncelerini de ihmal etmemek gerekmektedir. Böylece Falih Rıfki'nin düşüncelerinde belli bir tutarlılığı yakalamak mümkün olacaktır.

Atay'ın görüşlerini kabaca CHP'nin iktidarda olduğu dönem ve sonrası diye iki dönemde analiz etmek gerekir.

İlk dönem yazılarında yukarıda da belirttiğimiz gibi Hâkimiyet-i Milliye (Ulus) gazetesinin başyazarı olma konumu ile kaleme almıştır. Hâkimiyet-i Milliye'nin başına geçtiği tarihe baktığımızda, Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik dönüşümünün yeni yeni yaşandığı, 1930'lu yılların başında olduğunu görüyoruz. 1930'lu yılların öne çıkmasının altında önemli nedenlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar:

1. 1929 yılında yaşanmaya başlanan ve tüm dünyayı etkileyen ekonomik bunalımının Türkiye'yi de etkisi altına alması ve ekonomik konularda o güne değin düşünülmeyen yada öne çıkmayan bazı sorunların ülke gündemine etkilemeye başlaması.
2. Ekonomik sorunların artması üzerine ülkede yaşanan sıkıntıları bir ölçüde kanalizasyon etmek isteği ile kurulmuş olan Serbest Fırka'nın beklenenin üstünde ilgi toplaması, hatta iktidar çevrelerinin kendileri ve Türk Devrimi için alternatif bir yapılanma şüphesi bu partiyi ile bir tehlike olarak algılanması.

6. Şevket Süreyya Aydemir, "Falih Rıfki ve Son Eseri", *Kadro*, Sayı:9, 1932, s. 43-44.

7. *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980*, C.III, s. 272

3. Serbest Fırka'nın kapatılması ve ardından toplumda görülen, yayınlasmaya yüz tutan potansiyel muhalefetin kaynaklarını tespit edebilmek için yapılan çalışmalarda iktidarın yeni politikalar üretmek zorunda olduğunu açıkça anlamaya başlaması.

4. Cumhuriyet ve devrimlerin korunması gerektiğinden hareketle yığınları bağlayıcı bir ideolojinin olgunlaşmasını zorunlu hale gelmesi.

İşte bu ana maddelerde toplanabilecek nedenlerden dolayı CHF *özgün* bir ideoloji oluşturmaya çalışacaktır. Bu ideoloji partinin siyasal, ekonomik ve sosyal doğrultusunu belirleyecek ve bunları halka benimseterek kapsayıcı olmak durumundadır. Bu doğrultuda ideolojik aygıtlara özellikle önem verilmiş, örneğin bir *Halkevleri* projesi hayata geçirilmiş, Halkevleri'nin yayın organı *Ülkü* dergisi de benzer amaçla ideolojik yayınlar yapmaya başlamıştır⁸. Aynı biçimde *Kadro* dergisi Kemalist İdeolojiyi kuramsal olarak ortaya koymaya çalışmış⁹, yine Hâkimiyet-i Milliye gazetesi de önemli bir ideolojik aygıt olarak benzeri şekilde kullanılmıştır¹⁰.

Doğal olarak Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin bu dönemde başa geçirilen başyazarı Falih Rifkî'nin da bu misyon ile yazılar yazdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü dönemin Türk basın hayatında bir gazete, başyazarı ile anılırdı. Örneğin Ahmet Emin (Yalman) Bey denince *Vatan*, *Cumhuriyet* denince de Yunus Nadi Bey akla gelirdi. Hali hazırda partinin yayın organı olan Hâkimiyet-i Milliye'nin de ilk akla gelen isim Falih Rifkî'ydı.

1930'lu yıllar ile başlatılabileceğimiz ideolojileşen Kemalizmin, devlet yapısında ilk ortaya çıkan özelliği radikal bir sekülerizm, etnik heterojenliğe karşı, kültürel homojenliği idealize eden bir milliyetçilik ve her şeyi içine alan, hiçbir şeyi dışında bırakmayan bir devlet-bürokrasi fikriydi. Bu özelliği Kemalizmin temelini oluşturmaktaydı¹¹.

Falih Rifkî'nin bu dönem siyasal düşüncelerinin kökeninde de bu temel anlayış yerini almıştır. Ancak O'nun fikirleri ayrıntılarıyla incelendiğinde "farklı" diyebileceğimiz görüşlerinde yer aldığını görmekteyiz. Bu dönemde yayınlanan ve oldukça ses getiren üç kitabı, *Faşist Roma*, *Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Maki [e] donya*, *Yeni Rusya* ve bu ikisinin bir tamamlayıcısı niteliğinde olan *Moskova-Romadır*. Atay bu eserlerinde Türkiye için kurulması gereken ideolojik yapının, özellikle devletçi niteliğinin, Sovyetler Birliği ve Faşist İtalya modellerinden yararlanılarak oluşturulması yönünde görüşlerine yer vermiştir. Yazar, birer gezi yazısı tadında kaleme aldığı düşüncelerinde, bu ülkelerde gördüklerini Türk Devriminin özellikleri ile bağlantılar kurarak iki farklı diyebileceğimiz modelin kendine has özelliklerinden örnekler vermiştir.

Yazar görüşlerini ortaya koyarken bu iki modelin ortak noktalarından biri olan *demokrasi* kavramına karşı çıkış işaret etmiştir. O'na göre *demokrasi* ve *liberalizm* kavramları, Anglosakson düşünce yapısının bir dayatması şeklinde emperyalist

8. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Firdevs Gümüsoğlu, *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yay., 2005.
9. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1994; Mustafa Türkeş, *Kadro Hareketi*, Ankara, İmge Yay., 2005.
10. Tevfik Çavdar, "'Hâkimiyet-i Milliye' ve 'Ulus'ta Demokrasi Yaklaşımı'", *Bilim ve Sanat*, No: 31 Temmuz 1983, s. 15.
11. Mesut Yeğen, "Kemalizm ve Hegemonya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, C. II, İstanbul, İletişim Yay., 2002, s. 58.

dünyanın şiarı olarak algılanmalıdır. Ayrıca "demokrasi ve liberalizm realite tarafından bin kere mağlup edilmiştir. İleriye gitmek için dolaşık iniş çıkışlar yerine, kestirme köprüler aramalıdır. Politika milletleri idare etmek ve realiteleri kullanmak sanattır"¹². İşte bu açıdan bakıldığında demokrasilerin düşmesi kaçınılmazdır. "En başta parlamentoculuğun aczi, zorlukların yenilmesinde hissolan kudretsizlik, dahili kargaşalık (İtalya ve İspanya'da olduğu gibi), millet kavgaları (Yugoslavya'da olduğu gibi) geliyor" diyerek, Moskova ve Roma örneklerinde bu gibi yapısal bozukluklara rastlanmadığını söylemektedir¹³. Ayrıca Türk devriminin ideali olarak yansıtılan yapı, dönemin Fransız Demokrasisi olsa bile, halkın ve kurumların ona göre yetiştirilmesinin şart olduğunu, bunu gerçekleştirmeden demokrasiye geçmenin intihar olacağını belirtmektedir. Bu sebepten dolayı Türkiye'de demokratik rejimi en çok isteyenlerin şariatçılar olduğuna dikkat çekmektedir¹⁴.

Falih Rifkî'nin demokrasiye son derece soğuk bakmasının bir başka nedeni de, I. Dünya Savaşı'ndan Musul Sorunu'nun halledilmesine kadar geçen dönemde Birleşik Krallık'ı birçok farklı platformda, yeni Türk devletinin *düşmanı* olarak algılamasıdır. Demokrasilere olan güvensizliğini ortaya koyan yazar, alternatif yapılara ihtiyaç duyan gelişmekte olan Türkiye Cumhuriyeti'ne model olarak iki otoriter devleti, *Sovyetler Birliği* ve *Faşist İtalya*yı uygun görmüştür.

Bu doğrultuda Moskova ve Roma'nın yeni ideolojilerini tahlil ederek işe başlayacaktır. O'na göre Türk halkının "terbiyesi" için Moskova'nın; Türk ekonomisi için ise Faşist İtalya'nın korporasyon metotları uygulanmaya değerdir¹⁵. Çünkü yazar, Türk halkının modernleşmesini istemektedir, ancak Batılılar gibi sınıf çatışmasına müsaade edecek bir sisteme de karşıdır¹⁶. İşte bu açıdan da iki örnek, düşünülen Yeni Türkiye modeline uygundur ve derinlemesine incelemeye değerdir. Ancak yazar bir yanlış anlamaya da engel olmak için söylemine net bir şekilde şunu da ilave etmek durumunda hissetmiştir¹⁷: "Biz ne komünistiz; ne faşistiz. Kemalistiz. Bizim Rusya'da İtalya'da sevdiğimiz şey, bizim işimize yarayacak ihtilalci terbiye ve inkişaf metotlarıdır."

Genel çerçevede Falih Rifkî'nin, Faşist İtalya üzerine yaptığı yorumlara baktığımızda, yazarın Mussolini'nin iktidara gelmesinin ardından İtalya'da çok hızlı bir toplumsal yenileşmeye ve ekonomik gelişme yaşanmasının etkilendiğini söyleyebiliriz. O'na göre Mussolini'nin İtalyası, 1921'de gördüğü İtalya'dan artık çok uzaktadır. Refah ve iç huzur bakımından büyük bir gelişim göstermiştir. Buna en önemli örnek ise pis, karışık ve düzensiz olarak bilinen Güney İtalyan şehirlerinin on senede tüm bu olumsuz özelliklerinden kurtulup bütün Avrupa'nın en iyi işleyen servislerine, sağlam bir hiyerarşiye kavuşmuş; sokak süpürücülerinden, idareden sorumlu kişilere kadar herkesin iş başında ve yardıma hazır olmalarını göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında geçen on senede elli senelik bir mesafe aldığı kanısındadır¹⁸. Görüldüğü

12. Falih Rifkî Atay, *Faşist Roma Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makidonya*, Ankara, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1931, s. 25.

13. a.g.e., s. 35.

14. a.g.e., s. 41.

15. Falih Rifkî Atay, *Moskova-Roma*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932, s. 5.

16. Atay, *Faşist Roma Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Maki [e] donya*, s. 30.

17. a.g.e., s. 45.

18. a.g.e., s. 11-12.

gibi özellikle hızlı ve etkin bir kalkınma hedefleyen Türkiye için Faşist İtalya örneği yazar tarafından önemsenmektedir.

Yazara göre Faşist İtalya'nın övdüğü bu gelişiminin arkasında otoriter bir doktrine sahip olmaları yatmaktadır. Bu otoriter yapı, tüm İtalyanları ki özellikle gençliği disipline ederek bu gelişim çizgisine taşımıştır. Türkiye'nin de bağımsız yaşayabilmesi için benzeri bir disipline ihtiyacı vardır. Atay, bu görüşleri ile Faşizmi net biçimde bir model olarak önermemekle birlikte özellikle *disiplin* kavramı çerçevesinde, Faşizme görece onay verdiğini de gizlememektedir. Ancak Atay, bu disiplinler tavrı önerirken Faşizmin İtalyanlara özgü ve biricik olduğunu da ısrarla vurgulamıştır¹⁹. Bu bakış açısının da Kemalizmin Türkiye'ye özel bir model olduğu fikrine paralel bir düşünce yapısının ürünü olduğunu belirtmek gerekir.

Falih Rıfki'nin 1931 yılına ait görüşlerine ek olarak yine aynı dönemde Sovyetler Birliği'ne yaptığı gezi sonrası yazdığı izlenimlerinden de söz etmek, iki farklı siyasal ekolü Kemalizm içinde nasıl bir sentezle algılayabileceğini ortaya koymak adına önemlidir.

Moskova incelemeleri sonucu yazar, Rusların yapmış olduğu devrimi Türk devrimiyle karşılaştırarak şu sonuca varıyor²⁰: "*Türkler yalnız kendilerini düşünerek, Ruslar bütün insanlar için inkılâp yaptılar. Fakat biz de inkılâp hareketini hudutlarımız içine hapsedemedik. Türkiye'nin kurtuluş hareketi ister istemez mazlum insan yığınları için uyarıcı ve sarsıcı olmuştur.*"

Bu görüşten hareket eden Atay'ın Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin siyasal düşüncedeki paralellliğini, kapitalizmin yarattığı emperyalist dünyaya karşı harekete geçen ve bu mücadeleye örnek olacak yapılarda görmektedir. Rusya'da devrim sonrası birçok atılımının olduğunu ve bu atımların Türkiye'de yürütülen devrim için faydalı olacağı düşüncesindedir. Bunu ortaya koyarken de benzerlikleri vurgulamaktadır²¹:

"*Ruslar büyük halk yığını içine komünizm gibi yepyeni bir müesseseyi yerleştirmeye çalışıyorlar; Türk inkılâbı da tıpkı onun gibi şarklı bir halk yığınının içinden garpçılık müessesesini sokuyor. Geniş kalabalığı az zamanda yetiştirmek, terbiye etmek, yeni müesseseye alışmak için her iki inkılâbın metotlarından ve tecrübelerinde birbiri için dersler bulunabilir.*"

Bu sözlerinden sonra yazar, Sovyetler Birliği'ndeki ekonomik ve toplumsal gelişimi örnekler vererek ortaya koymuştur. Ancak Faşist İtalya yorumlarında da dikkat ettiği gibi, Türk devriminin Sovyet sisteminin dayandığı ilkelerin tümünü benimsemek durumunda olmadığını da vurgulamaktan geri kalmayacaktır. Bu görüşünü de net biçimde şöyle ortaya koymuştur²²: "*İki büyük tecrübe, biri garp Avrupasının bitmiş tecrübesi, biri Rusya'nın başlamış tecrübesi...Biz iki âlemin tecrübesinden ders alacak milletler arasında bulunuyoruz. Ne sınıf kavgası arasında bocalamaktayız, ne sınıf diktatöryasına ihtiyacımız var.*" Peki, Rusya'dan alınması gereken şey sınıf diktatoryası değil ise nedir sorusuna ise şu şekilde yanıt vermektedir²³:

19. a.g.e. s. 31.

20. Falih Rıfki Atay, *Yeni Rusya*, Ankara, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 1931, s. 10.

21. a.g.e., s. 16.

22. a.g.e., s. 170.

23. a.g.e., s. 171-172.

"Rusyadan ben bir ders getiriyorum: bu ders, Türk ihtilâlini organize etmek, yeni gençliği yetiştirmek, ve Türk cemiyetini birkaç hamlede terbiye etmek usulleridir: ne kapitalizm, ne bolşevizm, ne sosyalizm, hiç biri, teknik ve makinenin ve elektriğin tarlaya kadar girmiş olduğu bir asırda, bütün cemiyet terbiye edilmiş olmaksızın teessüs edemez; temel atamaz... Rusyadan komünist değil, fakat daha şuurlu Türk inkilâpçısı [olarak] döndüm ve şu parolalarla geliyorum:

"Türkiyenin iktisat ve inşa planını [planını] yapmak,

"İnkilap furkasını komünist ve faşist yani eski bir nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak kurmak,

"Bürokrasi yerine ihtilâlcî metodlar almak,

"Hiç durmaksızın büyük yığınun terbiyesine geçmek."

Görüldüğü gibi Atay, İtalya ve Sovyetler Birliği'nin yaşama geçirdiği siyasal organizasyonlardan etkilendiğini gizleme ihtiyacı duymamaktadır. Türkiye'de oluşturulacak ideolojik yapının bu iki örneği göz önünde tutarak ele alınması gerekliliğine inanması, özellikle Recep Peker'in İtalya ve Almanya ziyaretleri ardından 1935'de CHP'nin IV. Kurultayı'nda ortaya koyduğu parti-devlet özdeşliğini öngören tüzük ve program tasarısıyla neredeyse aynı görüşleri paylaştığını söylemek mümkündür.

Atay'a göre *Türk Devrimi* demokratik bir yapıdansa otoriter bir tek parti rejimi fanusunda itina ile büyütülmek durumundadır. Halka rağmen halkçı, bu tutumun meşruluğunu savunmasına rağmen kendi düşüncelerindeki katı anlayıştan kısmen uzak olma eğilimleri gösteren devlet politikalarını da hiçbir zaman eleştirmediğini de işaret etmek gerekir. Bu durumun tipik bir örneği II. Dünya Savaşı ardından yaşanan *Demokratikleşme Dönemi*nde verilmiştir. O günlerde Ulus Gazetesi'nin başyazarı konumu ile devletin "demokratikleşme" politikasını belki de ondan daha güçlü savunan yoktur. 1945 Ağustos ayından 1946 Ocak'ına, DP'nin kuruluşuna kadar olan süreçte Ulus Gazetesi başyazarlarını inceleyen bir kişi, *O'nun çok partili sistem* şiarına ne kadar bağlı olduğunu, CHP'nin en başından beri demokrasiyi nasıl arzuladığını, en büyük demokratların CHP içinde olduğunu izleyebilir. Bu dönemde bir başyazıda, muhalefete seslenerek şöyle demektedir²⁴:

"Siz de partinizi kurunuz, programınızı yapınız, açık, belli fikirlerle meydana atılınız, demokrasi memleketin ve milletin hayrını kendi düşündüklerinde gören partiler arasında bir savaşımdır dersiniz... Şimdilik gerçek demokrasiler biziz. Çünkü inandığımız prensipleri gerçekleştirebilmek için millet iradesiyle erkte bulunan siyasî bir partinin içindeyiz"

Metin Toker anılarında Falih Rıfkı'nın kalemini, o günlerde Çankaya'dan esen rüzgâra göre ayarladığını söylemektedir²⁵. Görüldüğü gibi demokrasilere karşı tek parti yönetimini ölüncüye kadar tutarlı şekilde savunduğunu bildiğimiz Atay'ın, bu söylem değişikliğinin altında içinde bulunduğu görevinin sorumluluklarına uymak

24. Falih Rıfkı Atay, "Particilik Nedir", *Ulus*, 23. 8. 1945.

25. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1950)*, İstanbul, Bilgi Yay., 1998, s. 71.

yatmaktadır. Yazarın demokrasilere karşı tek parti rejimini neden savunduğu konusundaki gerçek görüşlerini 1965 yılında şöyle dile getirdiğini görmekteyiz²⁶:

"Ben Atatürk'ün tek parti rejimini:

"1. Atatürk devrimciliği Türk milletini Batı medeniyet toplumlarının bütün hak ve hürriyetlerine kavuşacağı için,

"2. Bu devrimlerin çok partili demokratik rejimle yürütmek imkansız olduğu için, savundum."

Bu iki maddede topladığı gerekçesini incelediğimizde ilginç bir çelişkiyi görüyoruz. Yazar, tek parti otoriter yönetimini savunmasının nedenini Türk milletinin *Batı medeniyetinin elinde olan hak ve özgürlüklere* yani *liberal demokrasiye* ulaşmak olduğunu söylüyor ve bunu hedeflerken amaç ile araç konusunda bir kafa karışıklığı içine düşüyor. Amacı, hak ve özgürlüklere kavuşmak yani demokratik bir idarede yaşamak olarak gösterirken, buna götüreceği aracın çok partili değil, tek partili sistem olduğunu savunmuştur. Tabii bu bağlamda Batı Medeniyeti'nden ne kastettiği de tam olarak anlaşılabilir değildir.

Kemalizmin yapı taşlarından birisi olan milliyetçilik anlayışında, yazarın yukarıda belirttiği gibi, Batı medeniyetçiliğine ulaşabilmek önemli bir hedefdir. O'na göre Türk milliyetçiliğinin kökenlerinde tamamen farklı bir olgu olan, özgün bir Kemalizm'den söz edilmelidir. Bu yapı içinde medeniyetçilik ve laiklik kavramları barınmaktadır. Ancak bu milliyetçilik anlayışının, Osmanlı'dan kalma Türk milliyetçiliğinden farklı olduğu görüşündedir. Bundan dolayı yazar, *Milliyetçi* yerine *Kemalist* terimini kullanmaya özen göstermekte olup bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir²⁷:

"Bunun sebebi vardır: Kemalist, garpçı, lâik ve cumhuriyetçi milliyetçi demektir. Sadece milliyetçilik, muhafazakâr ve gelenekçi manasına da alınabilir ve en geri softa taassuplarının müdafaası için maske olarak kullanılabilir. Birtakım ahlâk, gelenek ve âdetler milli olmakla müdafaa edildikleri zaman, bir milliyetçi için onları milliyetçiliğin aykırı telâkkisine karşı münakaşa etmek güçtür. Kemalizm, Türk milliyetçiliğini, garpçılık, lâisizm ve cumhuriyetçilikle tezat teşkil eden maddî ve manevî müesseselerden, âdet ve geleneklerden tasfiye etmektedir. İnkılâplarımız, Kemalizm tabiri içinde ahenkli, insicamlı (düzgün) bir bütün teşkil ediyor." demektedir.

Falih Rıfıkı Atay'ın milliyetçilik anlayışında *Arap karşıtı* yaklaşımları da görmek mümkündür. *Zeytindağı* adlı eserinde bunun çeşitli örneklerini gözler önüne sermektedir²⁸. Yukarıda belirtilen medeniyetçiliğe ve laikliğe alternatif olan yapıların *Araplıktan* ileri geldiğini, bu bağlamda İslâm dininden kaynaklanan softalığı da eleştirerek şöyle diyor²⁹:

"Gericiler bir asırdan beri, garplulaşmanın dinden ve milliyetten çıkmak demek olduğu fikrini yaymışlardır. Kemalizm, bu masala nihayet veriyordu. Devrimler içinde, ilk

26. Falih Rıfıkı Atay, *İnanç*, İstanbul, Tifolruk Mat., 1965, s. 5.

27. Falih Rıfıkı Atay, *19 Mayıs*, Ankara, 1944, s. 40.

28. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Falih Rıfıkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul, Pozitif Yay., 2004.

29. Atay, *Çankaya*, s. 446.

defa Türklüğümüze de kavuşuyorduk. Avrupa ve Asya sınırlarımız arasındaki bu koca ülkede Milli Birlik, denen şey, ilk defa İnkılâp Türkiyesi'nde gerçekleşti. Tanzimat edebiyatında 'Ben Türküm' diyen bir iki aydının neredeyse heykelini dikeceğiz. İnkılâp Türkiyesinde 'Ben Türküm' demiyen aydın kalmamıştır.

"Batı medeniyet Dünyasında İtalyan nasıl İtalyansa, Alman nasıl Almansa, Türk de öyle Türk olacaktı. İslâm şarkında Arap Arap, Fars Fars, hattâ Arnavut Arnavut, fakat Türk Türk değildi... Garplileşmek aynı zamanda Araplaşmaktan kurtulmak, Türkleşmek demektir."

Bu yorumdan hareketle Atay'ın milliyetçilik anlayışını, ırkçılık esaslarına yakın görmek yanlıcı olur. Yazarın, II. Dünya Savaşı döneminde yükselen bir değer olarak ön plana çıkan *İrkçı-Turancı Milliyetçilik* anlayışı ile ilgili görüşlerine baktığımızda müthiş bir tepki ile karşılaşırız. Faris Erkmen imzalı, *En Büyük Tehlike* isimli Turancılık karşıtı broşürün gündeme geldiği günlerde yazdığı bir yazıda Atay, "Türküz, Türkçüyüz, 'Türkiyeciyiz' şeklinde formülize ettiği ırkçılık karşıtı Kemalist milliyetçilik anlayışını şu şekilde dile getirmiştir³⁰:

"Türküz bir, Türkçüyüz iki, Türkiyeciyiz üç! Ne ırkçıyız ne de sınır dışı herhangi bir dâvâ peşindeyiz. Bir Türk kendi milletinin menfaatini bu esas dışında aramak için ya aklını kaybetmiş olmak, yahût kiralınmış olmak lâzımdır. Bu esastan ayrılmak, içeride millet birliğini bozmak ve dışarıda yirmi küsür yıllık politikamızın samimilik ve dürüstlük geleneğini zedelemek demektir. Türk milletinin sağduyusu, bu tür ithal telkinleri memlekette sürükleyici bir cereyan hâli almaktan daima alıkoymuştur ve alıkoymar... Bu memleket içinde birleştirici, rahat ve güven verici ve hakikî bir milliyetçilik anlayışını dağıtıcı, yıkıcı ve ayrılıkçı' olduğu kadar, hakikatten uzak fikir zorlayışları ile sormaya imkan yoktur."

Yukarıda görüldüğü gibi yazar, Kemalizm'in tanımladığı milliyetçiliğin dışında kalan kesimlerin, yerel değerlerden çok yabancı akımların bir ürünü olarak görüp onların ülke bütünlüğüne karşı bir tehdit olarak algılanması gerektiğini vurgulamaktadır. Milliyetçilik yapılacaksa bunun en doğru yorumu Kemalist milliyetçiliktir ve bunu zaten devlet yerine getirmektedir.

Atay, benzeri bir yaklaşımı Mayıs 1944'de Nihal Atsız-Sabahattin Ali davasında da sergileyecektir. İrkçılık ve Turancılığın, Anayasa prensipleri ile ters düşen akımlar olduğunu, bu akımlarının temsilcilerinin CHP'de barınamayacağını, bu gibi düşüncelerin millî birliğin ve Türkiye emniyetinin tehlikesi olacağını söylemektedir³¹.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında İtalya'nın ve Almanya'nın, özellikle 1944'e kadar Türkiye'yi tehdit eden konumları ve Komünizme karşı bir alternatif olarak görülmesi, dolayısıyla Türkçülük akımının, hükümet tarafından hoşgörü ile karşılandığını söyleyebiliriz. Ancak özellikle 1944 yılı ile beraber Almanya'nın tüm cephelerde geri çekilmesi sonucu hükümet, politik duruşunu değiştirmiş ve Türkçüler ırkçılık suçlamasıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu dönemde Atay'ın ırkçılığa varan milliyetçilik kavramına soğuk bakmasında bu sebep göz önünde bulundurulmalıdır. Partinin belirlediği ve

30. Falih Rıfkı Atay "Türküz Türkçüyüz ve Türkiyeciyiz", *Ulus*, 6 Temmuz 1943.

31. Falih Rıfkı Atay, "Niçin Üzerinde Duruyoruz", *Ulus*, 8. 5. 1944.

hükümetin uyguladığı her politikada olduğu gibi, milliyetçilik politikasının da, halk içinde kontrolsüz güçlerce şekillendirilmesine engel olunması gerektiği, onların yerine devleti içselleştiren CHP'nin en doğru milliyetçilik yorumu yapacak tek organizasyon olduğu görüşündedir. Yani yazar, devlet politikalarının dışında düşünen kesimlerin meşruiyetini sorgulayarak devletçi bir tutum sergilemektedir.

Atay'ın bu devletçi tutumu, Kemalizmin korunması amacına yöneliktir. Kemalizm'e öyle bağlıdır ki Ulus Gazetesi'nden ayrılmasına sebep olarak CHP iktidarının 1945 sonrası Kemalizm'den verdiği ödünleri gösterecektir³². Ancak, partinin yayın organında çok uzun süre başyazarlık yapması dolayısıyla olsa gerek, bu dönemden sonra ki yazılarında yine CHP'ye yakın bir çizgide kalmıştır. Bu kimliği ile Kemalizmin yılmaz bir savunucusu olarak son dönemini geçirmiştir.

Yazarın bu dönem yazılarına baktığımızda, eski tek parti döneminin özlemini dile getirdiğini görmekteyiz. Yaşanan günleri, Atatürk dönemi uygulamaları ile karşılaştırarak eleştirmektedir. CHP'den görece bağımsız bir tavır takınan yazar, bir zamanlar iktidarın en büyük savunucusu iken DP'nin siyasal alanda zirveye çıktığı günlerde ve sonrasında, artık demokratik sistemin işleyiş sorunlarının eleştirisine ağırlık vererek sert bir muhalif olduğu görülmektedir.

Atatürk ile yakın ilişkiler kurmuş olmasından dolayı Falih Rifkî'nin 1960'lı ve 70'li yıllarda bir *Atatürk uzmanı* sıfatıyla yazılarını kaleme aldığını söyleyebiliriz. Bundan dolayı da Atatürk ile ilgili anılarını, didaktik bir üslupla kaleme aldığını görmekteyiz. *Çankaya*, O'nun bu dönem yapıtlarından en önemlisidir. Bunun yanı sıra genel olarak fıkra yazılarını topladığı, ebatları görece küçük ama üretkenlik bakımından bir hayli çok sayıda olan eserler vermiştir.

Atay'ın eserlerinin geneline baktığımızda, istikrarlı bir şekilde, halkın tam olarak olgunlaşmadığı, bu koşullar altında demokrasinin yapısal anlamda oturtulamayacağı gibi konulara eğildiğini görülmektedir. Atay'a göre demokrat yaklaşımın sonu anarşiye kadar gidecektir. Bu bakış açısı ile Kemalist reaksiyonerliğin temel motiflerini sergilemekte ve bu tutumun sürekliliğini sağlamak konusunda işlevsel olmuştur³³.

Sonuç

Falih Rifkî Atay üzerine yaptığımız bu kısa çalışmanın sonuçlarını değerlendirmek gerekirse öncelikle O'nun Kemalizm'e gerçek anlamda bağlı bir yazar olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Atay, olaylara Kemalizmin penceresinden bakarken hiçbir zaman CHP'nin yayın organının başyazarı olma kimliğinden sıyrılamamıştır. Bu yüzden zaman zaman düşüncelerinde tutarsızlıklar olmuşsa da görevini başarıyla yürütmüştür.

Atay, düşüncelerini ortaya koyarken genel anlamda Kemalizmin savunuculuğunu yapmıştır. O'nun orijinal diyebileceğimiz düşüncesi, Kemalizm'in 1930'lu yıllardaki ideolojik yapılanmasında Faşist İtalya ve Sovyetler Birliği örneklerinden yararlanarak

32. Falih Rifkî Atay, *Bayrak*, İstanbul, Baha Matbaası, 1970, s. 206.

33. Tanıl Bora; Yüksel Taşkın, "Sağ Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Kemalizm*, C. II, İstanbul, İletişim Yay., 2002, s. 533.

tek parti iktidarını kurması üzerine gelişmiştir. Ancak bunu yaparken, Kemalizm'in özgün bir model olarak ortaya konulmasının ısrarla üzerinde durmuştur.

Türk Devrimi ile yaşanmaya başlanan seküler, Batı medeniyetçisi, etnik yapıları reddeden, bütüncül bir milliyetçiliği benimsemiştir. Atay, Kemalist milliyetçilik anlayışı olarak isimlendirebileceğimiz bu düşüncüyü, Irkçılık ve Turancılık hareketlerinin hükümet çevrelerince bile desteklendiği 1940'lı yıllarda bile, yazılarında cesurca savunmuştur.

Türk halkına her dönemde vesayetçi bir tutumla bakmış olan yazar bu sebepten dolayı da partisine bağlı ve devletçi bir yapıyı sonuna kadar desteklemiştir. Dolayısıyla bir çeşit Kemalist muhafazakârlık diyebileceğimiz tutum içinde düşüncelerini dile getirmiştir. Fakat demokrasi kavramını, ülke bütünlüğü ve devrimlerin korunması açısından hiçbir zaman desteklememiştir. Bu görüşlerini dürüst bir şekilde birçok platformlarda da dile getirdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Atay, Falih Rifkî, *19 Mayıs*, Ankara, 1944.
- _____, *Bayrak*, İstanbul, Baha Matbaası, 1970.
- _____, *Çankaya*, İstanbul, Bateş A.Ş., 1984.
- _____, *Eski Saat*, İstanbul, Akşam Matbaası, 1933.
- _____, *Faşist Roma Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Maki [e] dünya*, Ankara, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1931.
- _____, *İnanç*, İstanbul, Tifolruk Matbaası, 1965.
- _____, *Moskova-Roma*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932.
- _____, "Niçin Üzerinde Duruyoruz", *Ulus*, 8. 5. 1944.
- _____, "Particilik Nedir", *Ulus*, 23. 8. 1945.
- _____, "Türküz Türkçüyüz ve Türkiyeciyiz", *Ulus*, 6 Temmuz 1943.
- _____, *Yeni Rusya*, Ankara, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1931.
- _____, *Zeytindağı*, İstanbul, Pozitif Yay., 2004.
- Aydemir, Şevket Süreyya, "Falih Rifkî ve Son Eseri", *Kadro*, Sayı:9, 1932.
- Bora, Tanıl; Yüksel Taşkın, "Sağ Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, C. II, İstanbul, İletişim Yay., 2002.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980*, C. III, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2002.
- Çavdar, Tefrik, "'Hâkimiyet-i Milliye' ve 'Ulus'ta Demokrasi Yaklaşımı", *Bilim ve Sanat*, No:31 Temmuz 1983.
- Ertan, Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1994.
- Gümüšoğlu, Firdevs, *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yay., 2005.
- İskit, Servet, "Hâkimiyet-i Milliye (Ulus) Gazetesi", *Aylık Ansiklopedi*, C. I, No:9 Ocak 1945.
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1950)*, İstanbul, Bilgi Yay., 1998.
- Türkeş, Mustafa, *Kadro Hareketi*, Ankara, İmge Yay., 2005.
- Yegen, Mesut, "Kemalizm ve Hegemonya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, C. II, İstanbul, İletişim Yay., 2002.